

УДК 811.161.2'367.622:81'366.547

**Формально-синтаксичні та комунікативні ознаки
місцевого відмінка іменників**

**Формально-синтаксические и коммуникативные особенности
предложного падежа имен существительных**

**Formally-syntactical and communicative characteristics of the nouns'
locative case**

**Костусьяк Наталія Миколаївна, Костусьяк Наталия Николаевна,
Kostusyak Natalia**

Волинський національний університет імені Лесі Українки

У статті розглянуто місцевий відмінок на тлі синтаксичного рівня мови, обґрунтовано його первинні та вторинні формально-синтаксичні й комунікативні ознаки, вказано на внутрішню та зовнішню транспозиції локатива.

Ключові слова: місцевий відмінок, локатив, транспозиція, керований член речення, детермінант, тема, рема.

В статье рассмотрено предложный падеж на основе синтаксического уровня языка, проанализировано его первичные и вторичные формально-синтаксические и коммуникативные особенности, указано на внутреннюю и внешнюю транспозиции локатива.

Ключевые слова: предложный падеж, локатив, транспозиция, управляемый член предложения, детерминант, тема, рема.

In the article the locative case on the base of the syntactical language level is analyzed, its initial and additional forms of the syntactical and communicative characteristics are described, inward and outward transpositions of the locative case are shown.

Key words: a locative case, a transposition, a main part of the sentence, a determinant, a theme, a rhyme.

У сучасній функціонально зорієнтованій лінгвістиці тенденційними стали дослідження, спрямовані на аспекти міжрівневої взаємодії та комунікативну

специфіку мовних явищ й одиниць. У такий спосіб учені прагнуть відмежуватися від суто формального опису тих компонентів, які зазвичай кваліфікують як одиниці суто морфологічного рівня. Безпосередній стосунок до цього питання має категорія відмінка іменника. Слід визнати, що дослідження відмінкових форм на тлі формально-синтаксичного та комунікативного рівнів мови – одне з важливих завдань сучасної лінгвістики й потребує значного доопрацювання. Керуючись такими пріоритетами, розглянемо графему місцевого відмінка. Вивчення спектру категорійної семантики локатива, специфіки її вияву, репрезентованої відповідною системою мовних засобів, та формально-синтаксичних особливостей знаходимо в ряді сучасних лінгвістичних студій [1; 2; 4; 6]. Проте власне комунікативне функціонування графеми місцевого опрацьоване меншою мірою. Тому цілком природним вважаємо комплексне дослідження формально-синтаксичних та комунікативних ознак локатива, визначення специфіки співвідношення цієї відмінкової графеми з компонентами актуального членування речення – темою й ремою, що й маємо **на меті** здійснити в пропонованій розвідці. Відповідно до поставленої мети визначено **завдання** дослідження, зумовлені необхідністю: 1) вирізнити місцевий відмінок як репрезентант придієслівного слабкокерованого другорядного члена речення; 2) окреслити діапазон вторинних формально-синтаксичних ознак локатива; 3) диференціювавши центральну та периферійну сфери, з'ясувати специфіку функціонування місцевого відмінка на тлі комунікативного рівня мови.

У сучасних лінгвістичних студіях графему місцевого розглядаються як периферійний компонент відмінкової системи, що увиразнюють його формально-синтаксичні особливості. Л. В. Щерба зауважував, що „існування будь-якої граматичної категорії зумовлює тісний, нерозривний зв'язок її змісту й усіх її формальних ознак. Не враховуючи змісту, не можна встановлювати формальних ознак, оскільки невідомо, чи означають вони щось, а відповідно, чи існують вони як такі й чи існує сама граматична категорія” [7, с. 65]. На тлі такої взаємодії форми й змісту проаналізуємо графему місцевого.

У синтаксичних одиницях український локатив засвідчений у ролі другорядного члена речення, який поєднується з опорним присудковим словом слабким підрядним зв'язком та його формою слабого керування. У позиції придієслівного слабкокерованого другорядного члена речення перебуває місцевий із первинним значенням статичної локалізації та вторинними семантико-синтаксичними функціями динамічної локалізації й інструментальності: ***В Кам'яниці** перебуває наш друг Сергій Волконський* (І. Пільгук); ***По знайомій вулиці** я іду назад* (В. Сосюра); *...вої узяли зброю, яку до цього везли **на санях*** (В. Малик). Вторинну формально-синтаксичну функцію придієслівного другорядного члена речення репрезентує місцевий відмінок, який у семантично елементарному простому реченні зумовлений правобічною валентністю дієслівних предикатів типу *знатися, зневіритися, наполягати, розумітися* тощо. При них грамема місцевого займає залежну позицію, поєднуючись з опорним предикатом сильним підрядним зв'язком і його формою сильного керування: *Господи, не допусти зневіритися в твоїй **премудрості та милосерді...*** (Вас. Шевчук); *...султан... розумівся **на людях...*** (П. Загребельний). У сфері керування представлена також форма місцевого відмінка, валентно зумовлена незначною кількістю предикатів якості, рідше – якості-відношення. У структурі елементарних реченневих конструкцій грамеми місцевого характеризує як сильний підрядний зв'язок з опорним прикметником, що перебуває у формально-граматичній позиції присудка, так і слабкий. Тип підрядного зв'язку залежить від ступеня необхідності керованого члена речення у формі місцевого відмінка, пор.: *...невже він винен був у **всьому** довкрузь?..* (П. Загребельний) і *...старший брат Йосип... **широкий у плечах**, мовчакуватий і понурий...* (Ю. Мушкетик). У першій реченневій структурі виділений компонента має високий ступінь необхідності і його вилучення призведе до ущербності речення. У другій елемент у *плечах* хоча й виступає валентно зумовленим, проте для нього характерний менший ступінь необхідності і його можна вилучити без істотних змін у змісті речення. Тому він слабокерований другорядний компонент. Периферійну сферу слабокерованих членів речення в

місцевому відмінкові з прийменниками *у (в), на* формують правобічні компоненти, що входять у структурну схему елементарних синтаксичних одиниць із суперлативними прикметниковими предикатами, наприклад: *Я найменший у сім'ї...* (Л. Дениско); *Очерети в нас найбільші на планеті...* (О. Гончар). У поданих реченнях другорядні керовані компоненти великою мірою прилягають до просторових детермінантних членів речення, оскільки, крім об'єктної семантики, вони вказують на локативне значення, а отже, займають проміжне місце між валентно зумовленими одиницями й детермінантними членами речення. У граматичній системі мови аналізовані форми репрезентують категорійний синкретизм, про що свідчать такі перетворення: *Ти найкрасивіший у світі* (В. Коваль) ← *Ти найкрасивіший з усіх людей світу*; *...хата була найкраща в селі* (А. Дімаров) ← *Хата була найкраща з усіх хат села*. Унаслідок семантичної самодостатності предиката слабкокерований другорядний член речення може зазнавати імпліцитного вираження, наприклад: *...(моя) хата мені найкраща* (М. Зарудний).

У граматичній системі мови місцевий відмінок може перебувати також у позиції лівобічного керованого другорядного члена речення. Як зазначає І. Р. Вихованець, „для української мови типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна звичайно стосується явищ координація, регульованої предикативним зв'язком підмета і присудка як головних членів двоскладного речення” [3, с. 232]. Враховуючи таке трактування, можемо стверджувати, що лівобічна позиція керованого компонента у формі місцевого відмінка периферійна. Виникає вона внаслідок відповідних трансформацій вихідних речень, наприклад: *У вагоні тим часом спорожніло* ← *Вагон тим часом спорожнів...* (М. Олійник). У ролі опорних слів, які керують суб'єктною синтаксею в місцевому відмінку, виступають дієслова та слова категорії стану (у т. ч. компаративні): *Та в голові потуманіло від болю...* (І. Пільгук); *В юрті ставало душно* (В. Малик); *У хаті стало поночіше...* (Гр. Тютюнник). Усі проаналізовані вище структури односкладні. Проте сферою поширення грами місцевого, що виступає функціональним

еквівалентом називного суб'єктного, є й двоскладні реченнєві конструкції, наприклад: *...і в ньому раптово прокинулося почуття батьківської опіки* (Г. Тютюнник); *...тривога в ній не згасала...* (П. Загребельний). Синтаксичним одиницям такого типу властиве асиметричне співвідношення між формально-синтаксичною й семантико-синтаксичною структурами, оскільки в підметовій позиції засвідчені синтаксеми несуб'єктної природи. Керовані прийменниково-відмінкові компоненти у двоскладних реченнях перебувають у трансформаційних зв'язках з номінативом: *Й буйна радість захурделила ...в ньому* (Ю. Мушкетик) ← *Він зрадив*.

Крім категорійно зумовленого іменникового вживання, грамема місцевого виявляє потенції до функціонування в ролі детермінанта. У цій позиції найчастіше виступають компоненти із значенням місця й часу, наприклад: *Панас пізнав того, що латав сорочку в корчмі* (І. Пільгук); *...мій шановний вітець, староста львівський, справді був у дитинстві православним* (Р. Іваничук). У граматичній системі сучасної української мови речення з аналізованими компонентами виступають як прості ускладнені структури, утворення яких пов'язане з конденсацією висловлення: *...він співав у садку під грушею біля хати* (О. Довженко) ← *Він сидів у садку під грушею біля хати + Він співав*; *...лиш по обіді війне свіжий вітерець...* (П. Загребельний) ← *Коли закінчиться обід, війне свіжий вітерець*. Нерідко детермінанти, виражені місцевим відмінком, виконують уточнювальну функцію щодо власне-прислівників. За такої умови аналізована грамема займає позицію опосередкованого другорядного члена речення, який у лінгвістичній літературі кваліфікують як периферійний, оскільки "підрядний опосередкований зв'язок не бере участі у формуванні формально-синтаксичної основи речення" [2, с. 86]: *...нападали вони і раніше, при Аттілі...* (В. Малик). За семантичною ознакою опосередкований та опорний члени речення тотожні або співвідносяться як загальне/часткове.

Не відповідає типовому функціональному використанню українського локатива його закріплення в прислівній означальній зоні. За атрибутивного

функціонування аналізована грамема позбавлена конструктивної ролі у стосунку до предикативного центру речення й набуває функціональних ознак прикметників: *Разки кольорового намиста, картата плахта, квітчаста хустина на голові* доповнювали стильне вбрання (І. Пільгук).

Периферійний статус місцевого відмінка увиразнює його комунікативна сфера. Подаючи дефініцію грамеми місцевого, І. Р. Вихованець наголошує, що аналізована форма виражає „в типових виявах комунікативну функцію реми або складника комплексної реми за актуального членування речення” [4, с. 82]. Таке явище спостерігаємо у структурах з місцевим відмінком, який на семантико-синтаксичному рівні входить у валентну рамку дієслова й пов’язаний з надкатегорією субстанціальності в її варіаціях статичної та динамічної локативності, інструментальності та об’єктності, а також у ряді структур, де грамема місцевого як носій ряду обставинних значень репрезентує синтаксичний ступінь переходу іменника в прислівник, виражаючи значення локативності або темпоральності. Наприклад: *Дід Гордій / стоїть у дворі на зеленій ряднині* споришу... (Є. Гуцало); *...прочани / вешталися по монастирю...* (Вас. Шевчук); *...Ібрагім / грав на віолі* (П. Загребельний); *Я / ...тоді ще не знався на сімейнім житті* (В. Дрозд); *Чурай Маруся / винна у в одному...* (Л. Костенко); *Останні зорі / в небі догорають* (Л. Костенко); *Панас / залишався в Гадячі і по від’їзді брата* (І. Пільгук). Функціонування місцевого відмінка в позиції складника реми або самостійної реми посилюють деякі додаткові засоби вираження актуального членування речення. Зокрема до них належить пауза (у писемному мовленні їй часто відповідає тире), яка визначає основу інформативної структури висловлення: *...молода / – в шумовинні весільної фати, у биндах, у квітках...* (Є. Гуцало); *Танк / – у баговинні, в мулі...* (Є. Гуцало). Показником реми, яку структурує грамема місцевого, може виступати також заперечна частка, якщо вона вживається не при присудкові: *Тож і не вмовкає вона / ані за вечерю, ані по вечері* (Д. Міщенко). Особливо чітко вирізняємо рему в неповних конструкціях, де „усуваються компоненти, зі смислового погляду менш навантажені” [3, с. 153]. Наприклад: *Загатного у*

Терехівці бачили таким уперше. Грав на гітарі (В. Дрозд). Висловлення *Грав на гітарі* репрезентує рему. Подібної думки дотримується Г. О. Золотова. Аналізуючи еліптичні структури, дослідниця вважає, що вони переважно містять „актуальний кістяк, дане й нове, опускаючи раніше відомі елементи” [5, с. 344].

Одним із основних засобів вираження актуального членування речення виступає порядок слів. З урахуванням цієї ознаки в кодифікованій літературній мові місцевий відмінок, який перебуває на початку речення, реалізує тему або виступає її складником: *...на узбіччі / шелестять жита* (В. Дрозд). У деяких структурах маємо кількаступеневе актуальне членування, внаслідок чого компоненти у формі місцевого відмінка можуть функціонувати в ролі першої або другої теми: *Вже по обіді / молодики / знайшли в саду Григорія і повели до пана* (Вас. Шевчук); *Тут, / на знаменитім Хрещатику, / моя мрія здійснилась* (В. Дрозд). Проте не завжди порядок розташування слів визначає специфіку членування висловлення на тему й рему. Зокрема в ряді питальних конструкцій грамема місцевого, перебуваючи на початку повідомлення, виступає не темою, а ремою: *По чому / ми тепер навчатимемо премудроцям віршоскладання?* (Вас. Шевчук). І навпаки, функціонування аналізованих компонентів у кінцевій частині речень (часто питальних) може становити не ядро повідомлення, а його основу, тобто тему: *Про що / ви вели розмову в Києві з нашими друзями?* (І. Пільгук). Аналогічне членування наявне у деяких висловленнях розповідного характеру. Зокрема, у реченні *І тільки груша / листя ще зелене чомусь хитнула раптом при стіні* (Л. Костенко) рема *І тільки груша*, виділенню якої сприяє частка *тільки*, передує темі *листя ще зелене чомусь хитнула раптом при стіні*. У мовленні зрідка натрапляємо на структури, весь склад яких утворює рему: *До зустрічі в клубі...* (І. Пільгук); *Ви були в Києві?* (І. Пільгук).

Окрему групу становлять елементи у формі місцевого відмінка, які на семантико-синтаксичному рівні корелюють із суб'єктною синтаксею. Подібно до інших відмінкових форм, засвідчених у цій сфері, не можемо відкидати його деяку зорієнтованість на відповідний компонент актуального

членування, а саме тому: *...в жінці / завжди живе сором'язливість, страх і нерішучість* (П. Загребельний). Проте таку координованість простежуємо як загальну тенденцію, що не має характеру непохитної закономірності. Зокрема в мовленні натрапляємо на ряд нерозчленованих висловлень, де місцевий суб'єктний відмінок виступає компонентом реми: *Мій біль в мені* (Л. Костенко).

Щодо актуального членування синтаксичних одиниць з місцевим відмінком у прислівній означальній зоні, то аналізована грамема часто залежить від підмета й у кодифікованій літературній мові виступає як компонент теми: *...друзі по Академії / радіють завжди його приходу...* (Вас. Шевчук); *А вже дівчата в плахтах, у намисті / вінки пускають за водою вниз* (Л. Костенко). Якщо ж грамема місцевого як прислівний означальний компонент поширює присудок, виражений іменником, то в такому разі вона разом з опорним словом входить до складу реми: *...він / хлопець при коні* (Л. Костенко).

Отже, ґрунтовне дослідження місцевого відмінка можливе лише за умови залучення до аналізу не лише морфологічного, а й синтаксичного, зокрема формально-синтаксичного та комунікативного рівнів мови. Всебічний опис семантичних та синтаксичних характеристик доповнює певні уявлення про відмінкову систему української мови загалом. Подані в статті положення, на наш погляд, перспективні для подальшого вивчення цієї проблеми.

Література

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
5. Золотова Г. А. Очерк функціонального синтаксиса русского языка /

Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.

6. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1986. – 175 с.

7. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. – М. : Учпедгиз, 1957. – 186 с.